doi: 10.23734/wwr20141.307.324

„Wychowanie w Rodzinie” t. IX (1/2014)

Ewelina PIECUCH
Uniwersytet Wrocławski, Polska

Wsparcie dziecka romskiego przez rodzinę w integracji społecznej

The support of Romani children by the family in social integration

Streszczenie

Wsparcie rodziny jest istotnym czynnikiem stymulującym rozwój młodego człowieka. Za jego sprawą dziecko – również pochodzenia romskiego – dąży do zdobywania nowych informacji o świecie, w którym żyje. Szkoła jest jednym z miejsc, w którym zachodzi proces uczenia się oraz proces integracji społecznej. Rząd chcąc zachęcić romskie rodziny do uczestniczenia w życiu społeczno-kulturalnym stworzył „Rządowy Program na Rzecz Społeczności Romskiej w Polsce”. W ramach tego programu na przełomie roku 2012/2013 prowadziłam w jednej z wrocławskich publicznych szkół podstawowych integracyjne zajęcia warsztatowe. Uczestniczyły w nich dzieci oddziału przedszkolnego społeczności polskiej oraz romskiej. Zastosowałam podejście jakościowe w paradygmacie interpretatywnym. Przyjęłam metodę badania w działaniu. Opisałam wnioski z obserwacji uczestniczącej, które przeprowadziłam w grupie badając zaangażowanie dzieci w zajęcia, ich zainteresowanie poruszaną tematyką, przebieg interakcji zachodzących w czasie warsztatów, frekwencję oraz stosunek rodziców do zajęć. Przedszkolaki były ciekawe poznania innej kultury, chętnie wszystkie uczestniczyły we wspólnych zabawach a pozytywne informacje zwrotne od rodziców miały swoje odzwierciedlenie w praktyce. Udział w zajęciach cieszył się dużą aktywnością, starannym przygotowaniem prac domowych i wysoką frekwencją dzieci. Wsparcie rodziców okazało się niezbędne w zaspokojeniu naturalnej ciekawości poznawczej dzieci.

Słowa kluczowe: wsparcie, dziecko, rodzina, integracja społeczna, Romowie.

Abstract

The support of family is an important factor in stimulating the development of a young person. Due to this factor a Romani child strives to acquire new information about the world in which he or she lives. School is one of the places, in which the processes of learning and social integration take place. The state (in an attempt to encourage Romani families to participate in social-cultural life) created the "State Programme for the Romani Community in Poland". As a part of this programme at the break of the year 2012/2013 I conducted integration workshop classes in public elementary schools in Wrocław. The children of the pre-school unit from the Polish and Romani communities participated in the classes. I have used the qualitative approach in the interpretative paradigm. I have used the method of research in action. I have presented the conclusions from the participative observation, which I have conducted in the group, researching the engagement of children in the classes, their interest in the topic, the interactions during the workshops, their attendance as well as the attitude of parents towards the classes. The pre-school children were interested in learning about a different culture. They all willingly participated in common fun activities and the positive feedback from the parents was reflected in practice. The participation in the classes was highly active, the homework was well prepared and the level of children's attendance was high. The support of parents turned out to be necessary in encouraging the natural state of curiosity of the children.

Keywords: support, child, family, social integration, Romani people.

Rodzina jako środowisko wychowawcze

Jedną z najważniejszych ról w wychowaniu oraz nauce pełni środowisko wychowawcze, jakim jest rodzina, ponieważ niewątpliwie to jeden z najbliższych kręgów oddziaływań środowiskowych każdej jednostki[1]. W świetle dokonujących się aktualnie przemian edukacyjnych podkreśla się jej znaczącą rolę.

Rodzina to najbliższa człowiekowi komórka społeczna, jest „[...] naturalną grupą o charakterze «pierwotnym» [...]. Pośredniczy ona między osobnikiem a społeczeństwem, między jednostką a społeczeństwem, między jednostką a systemem społecznym. Wykorzystuje szanse, jakie stwarza system społeczny lub społeczeństwo globalne międzypokoleniowej ciągłości i osobniczym zmianom pozycji, ról, uczestnictwa w kulturze i autokreacji. Jednocześnie stwarza własne środowisko kulturalne w ramach owej kultury ogólnej. Poprzez to środowisko kształtuje osobowość swoich członków, a szczególnie dzieci"[2]. Rodzice, opiekunowie oddziałują zdecydowanie najmocniej na kształtowanie się ich

[1] K. Ferenz, *Wprowadzanie dzieci w kulturę*, Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1995, s. 57.
[2] Tamże, s. 57.

psychiki. Dzieje się to za sprawą różnych sytuacji rodzinnych, pozytywnych i negatywnych, które wpływają na młodego człowieka[3] – dziecko znajdujące się pod opieką osób, które za nie odpowiadają. Młody człowiek potrzebuje wsparcia i troski w zaspokojeniu potrzeb: materialnych, moralnych, zdrowotnych, prawnych oraz wychowawczych, by w ten sposób zapewnić mu jak najlepsze warunki do jego optymalnego rozwoju[4]. „Oddziaływania na dziecko dokonują się w normalnych, naturalnych warunkach życiowych w toku obserwowania i wykonywania zwyczajnych codziennych czynności"[5]. By najmłodsi mogli funkcjonować w sposób prawidłowy, muszą poznać zasady postępowania opiekuńczo-wychowawczego swoich rodziców, które zagwarantują uznanie, bezpieczeństwo i poczucie przynależności. Mądrość wychowawcza rodziców m.in. opiera się na równoczesnym stosowaniu zdrowej represyjnej, bądź prewencyjnej dyscypliny, która wynika z jasno określonych, stałych, spójnych zachowań rodzicielskich i konsekwentnego, logicznego regulowania skutków niepożądanych zachowań dziecka[6]. Osoby będące najbliżej młodego człowieka powinny być odpowiedzialne i myśleć etycznie o tym co stanowi jego dobro[7], ponieważ ze względu „[...] na swoją niedojrzałość fizyczną oraz umysłową, wymaga szczególnej opieki i troski, w tym właściwej ochrony prawnej, zarówno przed jak i po urodzeniu"[8]. Dziecko w otoczeniu rodzinnym w szczególny sposób jest podatne na wszelkie oddziaływania. Jest ufne, a jego niewielka wiedza i doświadczenie sprawiają, że przyjmuje zachowania dorosłych jako właściwe i normalne. Rodzice stają się w ten sposób wzorem do naśladowania – pełniąc funkcję matrycy postaw.

W rodzinie bliscy są również osobami, które bez względu na pochodzenie i kulturę zapewniają dziecku szeroko rozumiane wsparcie: emocjonalne, społeczne i materialne, które jest niezbędne w osiągnięciu dobrego startu w życiu. „Opieka nad dziećmi i obserwowanie, jak dojrzewają i wyrastają na świetnych ludzi, jest dla większości rodziców – mimo ich ciężkiej pracy – źródłem prawdziwej satysfakcji w życiu. Bo jest to tworzenie. To dla człowieka rodzaj nieśmiertelności. Duma z innych życiowych dokonań zwykle bywa w porównaniu z tym mniejsza"[9]. Według psychologii humanistycznej głównym zadaniem procesu wspierania jest ułatwianie wspieranemu osiągania celów rozwojowych oraz

[3] I. Rudek, *Rodzina w procesie konstruowania obrazu osób niepełnosprawnych. Rola płci w niepełnosprawności*, [w:] K. Ferenz, E. Kowalska (red.), *Wychowanie w rodzinie. Odmienne sytuacje i nowe zadania*, t. VI, Wyd. Karkonoska Państwowa Szkoła Wyższa w Jeleniej Górze, Jelenia Góra 2012, s. 166.

[4] M. Łobocki, *ABC wychowania*, WSiP, Warszawa 1999, s. 20–24.

[5] I. Rudek, *Rodzina w procesie…*, dz. cyt., s. 166.

[6] W. Dykcik, *Odpowiedzialność człowieka w kontekście indywidualnym i społecznym*, Wyd. NPTP, Poznań 2010, s. 48.

[7] J. Homplewicz, *Etyka pedagogiczna*, Wyd. WSP, Rzeszów 1996, s. 67.

[8] Konwencja o Prawach Dziecka przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Narodów z 20.11.1989 r.

[9] B. Spock, B.M. Rothenberg, *Pielęgnowanie i wychowywanie*, Wyd. PZWL, Warszawa 1994, s. 31.

tworzenia do tego optymalnych warunków. W odniesieniu do rodziny i relacji w niej zachodzących, działania wspierające powinny pomóc przezwyciężyć trudności naruszające jej właściwe działanie oraz funkcjonowanie na gruncie materialnym, kulturowym, wychowawczym, emocjonalnym oraz społecznym[10]. Nie ma jednej przyjętej definicji wsparcia. Określa się je najczęściej jako szczególny sposób i rodzaj pomocy udzielanej innym osobom i grupom głównie po to, aby zmobilizowały własny potencjał energetyczny, tak, aby mogły sobie same radzić z różnymi wyzwaniami. W zależności od rodzaju udzielanego wsparcia, można je podzielić na: wsparcie informacyjne, emocjonalne, materialne, w rozwoju i przez świadczenie usług[11].

Społeczność romska w Polsce

Bez względu na pochodzenie etniczne i kulturowe wszyscy rodzice skupiają swoje wysiłki i energię na jak najlepszym, ich zdaniem, wychowaniu własnego potomstwa. Na przekazaniu im właściwych wzorców, obyczajów i tradycji żyjąc w danym społeczeństwie i kulturze. Do takich społeczności zaliczają się również Romowie zamieszkujący Polskę.

Najnowsze badania nad pochodzeniem Romów wykazują, że pochodzą oni z Indii[12]. Romowie byli narodem migrującym a swoją kulturę uformowali przez wieki wędrówek. W 1964 roku w polskim prawie nastąpiła zmiana nakazująca tej ludności przymusowe osiedlanie się[13]. Od tamtej chwili kultura romska ulegała licznym przeobrażeniom. W czasie kilkudziesięciu lat Romowie adaptują swoje zwyczaje do norm społecznych kultury, u której goszczą oraz uczą się od niej wszystkiego, co może wpłynąć na ich lepszą przyszłość[14].

Społeczność romska jest ludnością należącą do mniejszości etnicznej, do której przynależność podczas przeprowadzonego w 2011 roku Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań zadeklarowało 16 725 obywateli polskich[15] w tym: w województwie dolnośląskim – 2 028 osób, małopolskim –

[10] J. Izdebska, *Dziecko w rodzinie u progu XXI wieku*, Wyd. Nauk. Trans Humana, Białystok 2000, s. 100.

[11] Z. Kawczyńska-Butrym, *Niepełnosprawność – specyfika pomocy społecznej*, Wyd. Nauk. Śląsk, Katowice 1998, s. 86–90.

[12] *Projekt „Jedni z wielu”*, [online], źródło: http://jednizwielu.pl/romowie-w-polsce/kultura-romska [dostęp: 27.07.2013].

[13] *Identyfikacja osobowa Romów i sinti w Polsce*, [online], źródło: http://elementaro.org/index.php?option=com_content&view=article&id=75:identyfikacja-osobowa-romow-i-sinti-w-polsce-&catid=46:kultura-romska&Itemid=63 [dostęp: 29.07.2013].

[14] *Projekt „Jedni z wielu”*..., dz. cyt. [dostęp: 27.07.2013].

[15] Według danych poprzedniego Narodowego Spisu Powszechnego z 2002 r. liczebność mniejszości romskiej wynosiła 12 731 osób. (Ministerstwo Administracji i Cyfryzacji, Mniejszości Narodowe i Etniczne, *Charakterystyka mniejszości narodowych i etnicznych w Polsce*, [online],

1 735 i śląskim – 1 733[16]. Romowie w Polsce należą do pięciu grup: Bergitka Roma, Polska Roma, Lowarzy, Kełderasze oraz niewielka grupa Sinti[17].

Romowie z grupy Polska Roma (Polscy Cyganie Nizinni) prawdopodobnie od XV wieku zamieszkali Polskę i do sześćdziesiątych lat minionego wieku strzegą swojej tradycji utrzymując wędrowny tryb życia[18]. Polska Roma jest „[...] podzielona na dwa regionalne odłamy: Sasytka Roma i Chaładytka Roma (Romowie «rosyjscy» i Romowie «niemieccy»)"[19]. Od lat siedemdziesiątych XIX stulecia z Siedmiogrodu i Wołoszczyzny migrowali do Polski Lowarzy i Kełderasze[20]. „Romowie z grup Polska Roma, Kełderasze i Lowarzy kształtowali swoją kulturę i tradycję w oparciu o Romanipen (niepisany kodeks praw i tabuicznych zakazów), którego jednym z najsilniejszych wyznaczników pozostawał wędrowny tryb życia"[21]. Bergitka Roma, nazywana inaczej górskimi Romami, od XVIII wieku rozpoczęła osiadły tryb życia. Od tego momentu zamieszkują wsie i miasteczka południowej części kraju – głównie Podhale i Beskidy. Po zakończeniu II wojny światowej, Romowie z grupy Bergitka przenosili się na zachodnią i północą część Polski. Część z nich zamieszkała w Nowej Hucie, gdzie znalazła zatrudnienie. Z upływem czasu Bergitka Roma zatraciła wiele elementów swojej tradycji związanej z kodeksem wędrowania na korzyść osiadłego stylu życia[22]. W Polsce istnieje również niewielka społeczność Sinti. Jej przodkowie zamieszkiwali w XIX wieku ziemie zaboru pruskiego lub zostali po 1945 roku włączeni w granice Polski wraz innymi mieszkańcami tzw. Ziem Odzyskanych. Santi to „[...] tradycyjnie wędrowna grupa etniczna, pochodząca z Półwyspu Indyjskiego, pokrewna Romom i wraz z nimi określana zbiorczym mianem Cyganów"[23].

Źródła nieprecyzyjnie odnoszą się co do informacji, która z tych grup w Polsce jest najliczniejsza – jedne wskazują, że jest to Polska Roma, drugie – Bergitka Roma. Kulturoznawcy zaznaczają, że każda kultura posiada swój zbiór wartości. Nie ma kultury lepszej lub gorszej[24]. Każda kultura natomiast ma skłonność do postrzegania swojej własnej, jako tej, która przewyższa inne. Etnocentryzm kulturowy, czyli „[...] skłonność do idealizowania własnej kultury, narodu lub grupy oraz traktowania ich jako «centrum świata»; w perspektywie etnocentrycznej uznaje się doświadczenia własnego narodu (kultury) jako punkt

źródło: http://mniejszosci.narodowe.mac.gov.pl/mne/mniejszosci/charakterystyka-mniejs/6480, dok.html#romowie/ [dostęp: 25.07.2013]).

[16] Ministerstwo Administracji i Cyfryzacji, Mniejszości Narodowe i Etniczne, *Charakterystyka mniejszości narodowych*..., dz. cyt. [dostęp: 25.07.2013].

[17] Tamże.

[18] Tamże.

[19] Tamże.

[20] Tamże.

[21] Tamże.

[22] Tamże.

[23] *Sinti*, [online], źródło: http://pl.wikipedia.org/wiki/Sinti [dostęp: 6.01.2015].

[24] *Projekt „Jedni z wielu"*..., dz. cyt. [dostęp: 28.07.2013].

odniesienia dla wszystkich pozostałych nacji"[25]. Warto zaznaczyć, iż poprzez kontakty ze społeczeństwem większościowym, społeczność romska również zmienia swoją pozycję społeczną. „[...] Poprzez wchodzenie w mieszane relacje małżeńskie bądź stosunki pracy na zewnątrz grupy – osłabianie granic między odmiennymi systemami kulturowymi i wzajemną weryfikację ocen"[26] zachodzi również proces dyfuzji kulturowej[27].

Socjolodzy przeprowadzili badania poświęcone recepcji obrazu społeczności romskiej w społeczeństwie polskim. Wyniki ukazały paradoks promowania pozytywnego wizerunku Romów jako osób o radosnym sposobie bycia, utalentowanych i twórczych. Konfrontacja intencji z rzeczywistością dowiodła jednak, iż nie kreuje on korzystnego wizerunku postrzegania środowiska romskiego, lecz utrwala stereotypy o Romach jako ludziach niedostosowanych do współczesnego świata, nieodpowiedzialnych, funkcjonujących na jego marginesie[28]. Niechęć oraz dystans w stosunku do grup społeczności romskich utrzymuje się na wysokim poziomie w wielu krajach. W ostatnich latach w Polsce, jak donoszą sondaże publiczne, ponad 60% wskazań odnosi się do Romów[29]. Dane pokazują, że bez względu na wielkość populacji w poszczególnych krajach Romowie należą zazwyczaj do grupy ludzi o niskim wykształceniu, ubogich, bezrobotnych, o przeciętnej długości życia, znacznie poniżej europejskich standardów, a przy tym zdecydowanie broniących odrębności kulturowej, dbających o hermetyczność własnego środowiska[30]. „Towarzyszy temu izolacja, marginalizacja, a nawet dyskryminacja ze strony społeczeństw większościowych, tak w skali lokalnej, jak i w życiu publicznym poszczególnych państw"[31]. Społeczność romska posiada swoją własną kulturę, tradycję, język i prawo. Często jest otoczona uprzedzeniami oraz stereotypowymi wyobrażeniami na własny temat co tworzy dystans. Romowie strzegą dostępu do wiedzy o właściwościach życia własnej populacji przed tzw. gadziami[32]. Wspomniany już wcześniej „etnocentryzm często zakłada prostą dychotomię, podział na swoich i obcych; własna kultura,

[25] P. Dobrodziej, *Słownik badawczy*, źródło: http://dobrebadania.pl/slownik-badawczy.html?b=baza&szczegolowo=889, [online], źródło: http://dobrebadania.pl/slownik-badawczy.html?b=baza&szczegolowo=889 [dostęp: 4.01.2015].

[26] E. Chromiec, *Społeczność romska w Polsce a szanse integracji społecznej*, [online], źródło: http://www.bibliotekacyfrowa.pl/Content/38627/005.pdf [dostęp: 24.07.13].

[27] E. Nowicka, *Dyfuzja kulturowa*, [w:] *Encyklopedia socjologii*, Oficyna Naukowa, Warszawa 1998, s. 158.

[28] A. Górska, (*De*)*Konstruowanie stereotypu Roma*, [w:] M. Głowacka-Grajner, E. Nowicka (red.), *Jak się dzielimy i co nas łączy? Przemiany wartości i więzi we współczesnym społeczeństwie*, Wyd. NOMOS, Kraków 2007, s. 179–186.

[29] TELESCOPE, „Romowie, moi sąsiedzi", [online], źródło: http://www.telescope.org.pl/case-studies/romowie [dostęp: 30.07.13].

[30] E. Chromiec, *Społeczność romska*..., dz. cyt.

[31] Tamże.

[32] Co w języku Romani oznacza „nie-Romami".

naród lub organizacja życia społecznego są bardziej wartościowe i lepiej rozwinięte od ich obcych odpowiedników"[33].

Aby nie dochodziło do marginalizacji, czyli spadku „[...] znaczenia danej grupy społecznej w społeczeństwie, między innymi z powodu zmniejszenia się jej liczebności, osłabienia jej funkcji i pozycji w hierarchii społecznej, reprezentowania skrajnych poglądów, podejmowania zachowań nieakceptowanych przez większość[34]" – na terenie państwa polskiego, rząd, stowarzyszenia oraz inne organizacje pożytku publicznego opracowują różne programy i projekty, które mają za zadanie tym zjawiskom przeciwdziałać. Powstał m.in. „Rządowy Programu na Rzecz Społeczności Romskiej w Polsce", który był realizowany w latach 2004–2013[35], a po jego zakończeniu kontynuuje się wizję w podobnym, kolejnym projekcie pt.: „Program integracji społeczności romskiej w Polsce", który jest realizowany od 2014 roku, a jego zakończenie jest zaplanowane na 2020 rok[36]. „Powstanie programu było wynikiem zobowiązań międzynarodowych i dwustronnych, a także sytuacji w jakiej znalazła się społeczność romska w Polsce pod koniec lat 90-tych XX wieku [...][37]. Program był realizowany w następujących ośmiu obszarach:

„1. Edukacja.
2. Romowie a społeczeństwo obywatelskie.
3. Przeciwdziałanie bezrobociu.
4. Zdrowie.
5. Sytuacja bytowa.
6. Bezpieczeństwo, przeciwdziałanie przestępstwom popełnianym na tle etnicznym.
7. Kultura i zachowanie romskiej tożsamości etnicznej.
8. Wiedza o społeczności romskiej"[38].

Podstawowym celem Programu było pełne wprowadzenie Romów w życie społeczeństwa obywatelskiego i zatarcie się różnic, które mogły w tym przeszkodzić. Szczególnie istotne było wyrównanie poziomu w takich dziedzinach, jak: edukacja, zatrudnienie, zdrowie, higiena, warunki lokalowe, umiejętność funkcjonowania Romów w społeczeństwie obywatelskim[39]. Oprócz działań pomocowych skierowanych bezpośrednio do Romów, Program miał za zadanie walkę z negatywnymi stereotypem Cygana obecnym w społeczeństwie większo-

[33] P. Dobrodziej, *Słownik badawczy*..., dz. cyt.
[34] *Nowa encyklopedia powszechna PWN*, t. 4. Wyd. Nauk. PWN, Warszawa 1996, s. 89.
[35] Ministerstwo Administracji i Cyfryzacji, Mniejszości Narodowe i Etniczne, *Program na rzecz społeczności romskiej w Polsce na lata 2004–2013*, [online], źródło: http://mniejszosci.narodowe.mac.gov.pl/mne/romowie/program-na-rzecz-spole/program-na-rzecz-spole, [dostęp: 6.01.2015].
[36] Ministerstwo administracji i cyfryzacji, *Program integracji społeczności romskiej w Polsce na lata 2014–2020*, https://mac.gov.pl/aktualnosci/program-integracji-spolecznosci-romskiej-w-polsce-na-lata-2014-2020, [dostęp: 6.01.2015].
[37] *Projekt „Jedni z wielu"*..., dz. cyt. [dostęp: 2.01.2015].
[38] Tamże.
[39] Tamże.

ściowym[40]. Nie chodziło tylko o doraźną pomoc w trudnych sytuacjach, ale wypracowanie takich mechanizmów, które spowodowałyby, że będą swobodnie funkcjonować w wyżej wymienionych obszarach nie zatracając przy tym własnej tożsamości i odrębności kulturowej. Pobieżna atrakcyjność kultury masowej również wpływa na kulturę i tradycję Romów. Zgoda liderów społeczności romskiej oraz autorytetów sugeruje, iż wspieranie pozytywnych elementów kultury romskiej może umożliwić Romom odnalezienie swojego miejsca we współczesnej Polsce[41].

Powstawanie stowarzyszeń romskich, które intensywnie rozwijają swoją działalność, aby poprawić sytuację swojej grupy i pomóc jej integracji jest również bardzo istotna w całym procesie. Ich działalność w środowisku różnorodnym kulturowo uwzględnia specyfikę kultury romskiej, tak, aby inni mogli poznać, zrozumieć oraz skutecznie pracować m.in. z dziećmi o różnej kulturze[42]. Najmłodsi już od początku uczeni są szacunku, tolerancji oraz empatii – wychowywani w takim duchu będą afirmować siebie i z akceptacją odnosić się do świata, w którym żyją[43]. W procesie poznania innej kultury cenione są zaufanie, życzliwość, uznanie, solidarność i kontakt z bliskimi osobami[44].

Integracja społeczności romskiej i polskiej w świetle badań własnych

Integracja społeczna to naturalny proces. W ujęciu encyklopedycznym integracja społeczna to: „zespolenie i zharmonizowanie elementów zbiorowości społecznej rozumiane jako intensywność i częstotliwość kontaktów między członkami danej zbiorowości oraz akceptacja w jej obrębie wspólnych systemów wartości, norm, ocen. Ważnym czynnikiem integracji społecznej jest wspólność interesów i podobieństwo sytuacji życiowej członków danej grupy”[45]. Integracja nie skłania do osłabienia tożsamości kulturowej, lecz daje szansę na poznanie i zrozumienie świata, podstawowych wartości oraz prawa kraju przyjmującego imigrantów.

Na przełomie roku 2012/2013 prowadziłam zajęcia integracyjne w jednej z wrocławskich publicznych szkół podstawowych w oddziale przedszkolnym, do którego uczęszczały dzieci społeczności polskiej oraz romskiej. Badania odbyły

[40] Tamże.
[41] Tamże.
[42] Projekt, „*Uczę się, poznaję – zmieniam! Syklakiraw pes, prynćkiraw – paruwaw*!”, [online], źródło: http://www.romowie.edu.pl/o-projekcie [dostęp: 27.07.2013].
[43] A. Żywczok, *Wychowanie do radości życia*, Wyd. Akademickie Żak, Warszawa 2004, s. 151.
[44] J. Pielkowa, *Dom i rodzina. Moje dziecko jest niegrzeczne*, Instytut Wyd. CRZZ, Warszawa 1980, s. 15.
[45] *Wielka encyklopedia powszechna*, PWN, Warszawa 1985, s. 291.

się ww. miejscu. Szkoła ta liczyła ponad 500 uczniów, w tamtym okresie 7 dzieci pochodzenia romskiego z czego 4 z nich uczęszczało do grupy oddziału przedszkolnego, mieszczącego się w budynku instytucji.

Do integracji społecznej konieczne jest uczestnictwo Romów w nowoczesnym świecie, dlatego tworząc program swoich warsztatów czerpałam inspirację z już wspomnianego „Rządowego Programu na Rzecz Społeczności Romskiej w Polsce"[46]. Program warsztatów zachęcał dzieci różnych kultur do wspólnych działań. Uczyłam dzieci wzajemnego zrozumienia, a także romskiej i polskiej tradycji, w taki sposób, aby starały się akceptować drugiego człowieka. Warsztaty miały rozwijać umiejętności pracy, zabawy i komunikacji między dziećmi o innych tradycjach (cele dydaktyczne zajęć). Różnorodność została potraktowana jako źródło poznania i wzbogacenia wiedzy o innej kulturze. Realizowany projekt miał charakter dualny – dydaktyczno-badawczy. Dlatego też warsztaty zostały zaplanowane w oparciu o cele dydaktyczne, a jednocześnie w całości były to cele poznawcze. W prowadzonych badaniach zastosowałam podejście jakościowe w paradygmacie interpretatywnym. Przyjęłam metodę badania w działaniu (*action research*)[47]. Głównym problemem badawczym było zintegrowanie dzieci polskich z romskimi w grupie przedszkolnej. Analizie poddałam wnioski z prowadzonych badań odnoszące się do: zaangażowania dzieci w zajęcia, przebiegu interakcji zachodzących w czasie warsztatów, stosunku rodziców do zajęć oraz frekwencji. Doprecyzowanie problemów badawczych przedstawiłam w zestawieniu tabelarycznym (por. Tab. 1).

Zgromadzony obserwacjami materiał empiryczny pozwolił mi ujrzeć proces integracji dzieci innych kultur. Ze względu na obszerny przedział czasowy, który poświęciłam swoim obserwacjom w analizie przedstawię najważniejsze, najistotniejsze, a za razem najciekawsze, w mojej ocenie, informacje pochodzące z moich obserwacji.

Skuteczne i efektywne poznanie oraz obserwowanie relacji interpersonalnych w grupie badanej w czasie prowadzenia moich zajęć integracyjnych umożliwiały mi techniki socjometryczne. Wychodząc z założenia, że wychowawca powinien znać swoich wychowanków[48] zastosowałam techniki: „Zgadnij kto?" oraz „Technikę szeregowania rangowego"[49].

---

[46] *„Jedni z wielu"*, Rządowy Program na Rzecz..., dz. cyt.

[47] D.J. Greenwood, *Action research, czyli o badaniach w działaniu*, [w:] D. Jemielniak, *Badania jakościowe. Podejścia i teorie*, t. I, Wyd. Nauk. PWN, Warszawa 2012, s. 115–139.

[48] A. Jankowski, *Zbieranie i wykorzystywanie informacji o uczniu i klasie*, [w:] K. Kruszewski (red.), *Sztuka nauczania. Czynności nauczyciela*, Wyd. PWN, Warszawa 2002, s. 350.

[49] P. Duksa, *Zastosowanie metody socjometrycznej w pracy wychowawczej i formalnej grup kościelnych*, [online], źródło: http://www.studiawarminskie.uwm.edu.pl/assets/Artykuly/sw44-45-171-184.pdf [dostęp: 23.07.2013].

Tabela 1. Integracja dzieci dzieci polskich z romskimi w grupie przedszkolnej
Table 1. Polish and Roma children's integration in preschool group

Lp.	Szczegółowe problemy badawcze:	Szczegółowe pytania badawcze:	Desygnatami tego pojęcia były:
1.	Zaangażowanie dzieci w zajęcia;	— Jak kształtuje się aktywność dzieci w czasie zajęć? — Jakie nowe pomysły i wiadomości są przez dzieci przekazywane na zajęciach? — Jaki wkład pracy dzieci włożyły w wykonie zadania na kolejne zajęcia? — Jakie zachowania dzieci przejawiały na koniec zajęć ?	— hałas/szum, który dzieci stwarzają w czasie pracy, lub cisza, brak pracy; — nowe informacje, którymi chętnie dzielą się dzieci – wiadomości zaczerpnięte od rodziców, bądź ich brak; — wykonane (samodzielnie, bądź z pomocą rodzica) i przyniesione prace na zajęcia, lub niewykonanie zadania w ogóle; — zainteresowanie dzieci treściami poruszanymi na warsztatach, lub brak zainteresowania; — dopytywanie o coś, dzielenie się własnymi doświadczeniami w obrębie danego zagadnienia, bądź brak ciekawości i bierny udział w zajeciach.
2.	Przebieg interakcji w grupie;	— Jak wyglądała praca (metoda wybrana przez dzieci) na zajęciach?	— dzieci pracują indywidualnie/ w grupie; — nie/chętnie pracują w parze/grupie z dzieckiem innego pochodzenia etnicznego; — nastawione pozytywnie/negatywnie.
3.	Stosunek rodziców do zajęć;	— Jakie informacje do mnie docierały (w sposób bezpośredni i pośredni)?	— informacja ustna od rodzica, bądź dziecka z wyrażeniem opinii o zajęciach. Obecność, lub nieobecność dzieci na zajęciach;
4.	Frekwencja.	— Jak intensywnie chodzą do szkoły?	— obecność, bądź nieobecność dzieci na zajęciach – chęć rodziców do późniejszego odbioru swoich dzieci ze szkoły – umożliwienie/ograniczenie im uczestnictwa.

Źródło: Badania własne.
Source: Author's research.

„Zgadnij kto?" – miała na celu dostrzeżenie dzieci, które pełnią określone role w grupie bądź odznaczają się charakterystycznymi cechami lub zachowaniami. Technika ta dostarczyła mi informacji na temat jak członkowie tej grupy wzajemnie siebie postrzegają. Poległa na podaniu przez badane dzieci dowolnej liczy imion spośród swoich rówieśników z grupy, których zachowanie odpowiada przedstawionej charakterystyce (mogły też nie podawać ich w ogóle, jeżeli taką decyzję podjęły). Zadawałam młodym uczestnikom zajęć m.in. następujące zagadki:

— „To jest ktoś, komu można zaufać w grupie"
— „To jest ktoś, kogo wszyscy bardzo lubią w grupie"
— „To jest ktoś, kto chętnie pomaga innym w grupie"
— „To jest ktoś, kto zawsze przebywa z innymi"
— „To jest ktoś, kto psuje zabawę, dokucza innym"[50].

Wymienienie osoby wymagało od dzieci dokonania wyboru spośród członków grupy na podstawie ogólnego rozeznania. Technika „Zgadnij kto?" dostarczyła mi wiele cennych informacji o dzieciach. Młodzi członkowie grupy, gdy porównałam, spostrzegali swoje powiązania bardzo podobnie. Ich postrzeganie nie klasyfikowało siebie pod względem pochodzenia etnicznego. Gdy miały wybrać kogoś zaufanego, lubianego, pomocnego, towarzyskiego czy złośliwego robiły to z dużym zaangażowaniem i entuzjazmem. Odbicie struktury grupy w świadomości jej młodych członków, pokazało lubiącą się, zgraną grupę, bez podziałów kulturowych. Gdy jednak w konkretnym dniu doszło np. do konfliktu między dziećmi o zabawkę, to właśnie takie zdarzenie było podstawą do wskazania jakiegoś imienia w niekorzystnym świetle a nie inny kolor skóry, język czy tradycja. Wyrażona niechęć od razu była tłumaczona konkretnym zachowaniem, które spowodowało przykrość dziecku w danym dniu, czyli negatywne sytuacje nie były spowodowane różnicą kulturową, lecz np. innymi pomysłami w czasie trwania jakiejś zabawy i chęcią zdominowania jednego dziecka przez drugie.

„Technika szeregowania rangowego", którą również stosowałam, poległa na wymianie imion wszystkich członków grupy kolejno według ściśle określonego kryterium oceny, np. rozpoczynając od osób, które dziecko najbardziej lubi, a kończąc na tych, które najmniej się z nim zgadzają[51]. W tym przypadku moje obserwacje również wskazały na poprawne relacje i zachowania w grupie. Zastosowane techniki ułatwiły mi poznanie cech wszystkich członków grupy przedszkolnej, w której prowadziłam swój projekt dydaktyczno-badawczy. Wzajemny stosunek dzieci do siebie był życzliwy.

---

[50] T. Pilch, T. Bauman, *Zasady badań pedagogicznych. Strategie ilościowe i jakościowe*, Wyd. Akademickie Żak, Warszawa 2001, s. 115.

[51] M. Łobocki, *Metody i techniki badań pedagogicznych*, Oficyna Wyd. „Impuls", Kraków 2006, s. 206–207.

Koncentrując swoje obserwacje na zaangażowaniu dzieci w zajęcia, zauważyłam, że dzieci są ożywione, chętnie się zgłaszają, podejmują poruszane na zajęciach tematy z nauczycielem i innymi dziećmi, bez względu na ich etniczne pochodzenie. Podekscytowane kolorowymi zdjęciami i ilustracjami, które przynosiłam na warsztaty tworzyły szum, ponieważ każde chciało coś powiedzieć i zaistnieć. Dzieci polskie i romskie chętnie dzieliły się pomysłami, a wraz z kolejnymi zajęciami posiadały nowsze wiadomości, inne niż te poruszane na zajęciach. Było to dowodem tego, iż wprowadzane na warsztatach treści były poruszane przez nie w domach rodzinnych. Zainteresowanie zabawami, które nawiązywały do tradycji było również wysokie, ponieważ nawet po zakończonych warsztatach mali uczestnicy, pytali kiedy znów będą mogli się w nie bawić. Dzieci nieco spokojniejsze same podchodziły, aby przekazać mi cenne dla nich informacje korespondujące z tematem zajęć. Najmłodsi, będąc w stanie ciągłego rozwoju, mimo swoich specyficznych środowisk społeczno-rodzinnych, włączali się w równomierny sposób we wspólne działania w grupie. Bawili się razem, nie zwracając zbytnio uwagi na swój wygląd. Kłopoty językowe nie stanowiły dla nich bariery. „Dziecko jako osoba wolna, niepowtarzalna, indywidualna, otwarta na wartości ma w sobie coś więcej, jakąś dążność do pełni i doskonałości bytowania, w której się uwydatniają jej możliwości. Znajduje się na etapie nieustannego poszukiwania wartości mogących zaspokoić jego potrzeby egzystencjalne w wymiarze biologicznym, personalnym – jako poznawanie i realizacja siebie, transpersonalnym – sprowadzające się do poszukiwania więzi oraz transcendentnym – przekraczając siebie”[52].

Obserwując przebieg interakcji w grupie pozwoliłam dzieciom samodzielnie wybrać najlepiej odpowiadającą im formę pracy w grupie. Kiedy chciały pracować np. w czasie wykonywania pracy plastycznej same – miały taką możliwość i prawo. Więcej jednak razy chciały wykonywać jakąś pracę w grupie, w której nie zaobserwowano podziałów na dzieci polskie i romskie. Zachowania dzieci uczestniczących w zajęciach świadczyły o tym, że ich reakcje, bez względu na posiadaną kulturę, nie różnią się zbytnio od siebie. Wszystkie przedszkolaki inicjowały z podobnym zaangażowaniem wspólne działania, wspólnie się również bawiły, dzieliły pomysłami, zaczepiały, śmiały i nawet sprzeczały, ale wynikało to bardziej z dziecięcej natury i cech osobowościowych, niż niechęci do cudzej kultury czy tradycji. Dynamiczność wykonywania określonych zadań i radość temu towarzysząca świadczyły o pozytywnym wzajemnym nastawieniu dzieci do siebie. Dowodzi to również temu, iż rodzice nie nastawiali swoich dzieci przeciwko innym, wręcz przeciwnie, w rozmowach ze mną również wyrażali zainteresowanie prowadzonymi przeze mnie zajęciami i sami nawet kilkakrotnie chcieli uczestniczyć w warsztatach, aby móc coś opowiedzieć. Takie

[52] S.Cz. Michałowski, *Życie w rodzinie a budowanie świata wartości*, [w:] B. Dymara (red.), *Dziecko w świecie wartość. Aksjologiczne barwy dziecięcego świata*, Oficyna Wyd. „Impuls”, Kraków 2003, s. 176.

informacje zwrotne świadczyły o pozytywnym stosunku rodziców do zajęć. Bezpośredni stosunek dzieci do mnie powodował, iż często słyszałam co ich rodzice mówili i jakie im uczucia wtedy towarzyszyły. Ku mojemu zadowoleniu były to komentarze wspierające dzieci w zaspokajaniu ich naturalnej ciekawości w związku z zadawanymi przez nie pytaniami.

Aby móc zaobserwować, czy rodzice dzieci romskich wpierali swoje dzieci w procesie integracji społecznej w sformalizowanej grupie zwróciłam również uwagę na frekwencję (obecność lub jej brak) dzieci na zajęciach. Na początku zajęć, ze względu na niepokojącą liczbę nieobecności dzieci romskich na zajęciach, byłam zobowiązana z ramienia szkoły do wyjaśnienia tej sytuacji. Wielokrotnie odwiedzałam domy rodzinne 4 dzieci romskich zapisanych do grupy przedszkolnej. Szkoła dąży do najpełniejszej integracji i interesuje się losem swoich uczniów również wtedy, gdy Ci do niej nie przychodzą. Edukacja przedszkolna jak i kolejne szczeble, w których młody człowiek zdobywa wykształcenie są istotne w jego życiu. Rodzice powinni wspierać rozwój własnego dziecka, towarzyszyć im w poznaniu tego, co nowe. Dorośli winni umożliwić młodym ludziom kontakt z otoczeniem, ponieważ na ich bazie „[...] rozwijają się postawy dziecka w stosunku do ludzi, rzeczy i życia w ogóle. Kontakty te, w dużej mierze, decydują o przyszłych wzorach przystosowania dziecka a zarazem uczą dziecko myśleć o sobie tak, jak myślą o nim członkowie rodziny”[53]. Liczba nieobecności dzieci romskich sukcesywnie ulegała zmianie. Z pojedynczych obecności na zajęciach na przestrzeni dwóch miesięcy, dzieci zaczęły regularnie uczestniczyć w zajęciach, mimo iż odbywały się one poza godzinami zajęć obowiązkowych. Minimalnie wzrosło zaufanie rodziców do instytucji, jaką jest przedszkole, bądź też konsekwencje prawne nieposyłania dziecka do szkoły spowodowały, iż dzieci pojawiały się w placówce.

Podsumowanie

Integracja społeczna i edukacja o innej kulturze obdarza długotrwałymi korzyściami wszystkich[54]. Wzajemne pozytywne wzmocnienia oraz pełna miłości współpraca rodzą się wówczas, gdy otoczenie akceptuje wolę dziecka. Doświadcza ono wtedy swojej autonomii, pełnego szacunku, zrozumienia i pewności, że to co robią inni ma sens[55].

---

[53] M. Prokosz, *Rola rodziny w samorozwoju młodzieży*, [w:] E. Jurczyk-Romanowska, L. Albański (red.), *Wychowanie w rodzinie. Współczesna rodzina w sytuacji zmiany*, t. III, Wyd. Karkonoska Państwowa Szkoła Wyższa w Jeleniej Górze, Jelenia Góra 2011, s. 174.

[54] Projekt OMEP, *Znaczenie wychowania przedszkolnego dla edukacji wielokulturowej*, [online], źródło: http://www.project.omep.org.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=5%3Aznaczenie-wychowania-przedszkolnego-dla-edukacji-wielokulturowej&catid=1%3Aedukacja-miedzykulturowa&Itemid=2&lang=pl [dostęp: 30.07.2013].

[55] S. Leo, *Nagle wszystko rozumiem! Jak pomóc dziecku, aby się mogło lepiej uczyć. Poradnik dla rodziców*, Wyd. Jedność, Kielce 2002, s. 63.

Wszystkie dzieci bez względu na pochodzenie etniczne rozpoczynające realizację obowiązku szkolnego, mają szansę rozwijać się pod czujnym okiem nauczycieli w przedszkolach i szkołach podstawowych. Wielkie zaangażowanie szkoły w waloryzację edukacji w społeczeństwie lokalnym i jej promowanie w środowisku romskim nie jest wystarczającym bodźcem zmieniającym spojrzenie wszystkich Romów na ich udział w rozwoju własnych dzieci w tej sferze. „Wychowanie powinno dostarczać dziecku możliwości dokonywania tychże wyborów i podejmowania decyzji”[56]. Rodzice muszą zakorzenić w dzieciach poczucie obowiązku chodzenia do szkoły. Okazanie wsparcia najmłodszym w zdobywaniu wiedzy o rzeczywistości, w której żyją jest olbrzymie ważne, aby mogły być jej czynną częścią. Rodzice mają w obowiązku motywować dziecko, a „[...] przez pryzmat motywacyjny, odnosząc je do społecznego wpływu ludzi na wzorce aktywności [...] innych”[57].

Moje obserwacje wskazują, iż różnorodność kulturowa dzieci dla nich samych nie stanowi trudności w integracji. Niektórzy dorośli, w tym również rodzice, są bojaźliwi, nieprzyzwyczajeni do nieuchronnych zmian społecznych, które następują, dlatego tym bardziej powinni wspierać najmłodsze pokolenie w wychowaniu do wartości, które występują obok nich. Rodzice muszą dostrzegać wszystkie oblicza świata, w którym przyszło im żyć – nie tylko to złe. Nadmierne chronienie dzieci wcale im nie służy ani nie pomaga. „Rozwój dziecka dokonuje się poprzez aktywne myślenie, stymulowanie przez wątpliwości, przez konflikt poznawczy. Doświadczenie prowadzi do zdobycia wiedzy, do «aktywnej zmiany we wzorach myślenia»”[58].

Należy zauważyć, że udział w prowadzonych przeze mnie warsztatach cieszył się dużym zainteresowaniem, dzieci chętnie w nich uczestniczyły. W trakcie zajęć przedszkolaki wykazywały ogromne zainteresowanie swoimi kulturami. Zajęcia warsztatowe stwarzają ciekawą okazję do zaspokojenia naturalnej ciekawości poznawczej dzieci w poznaniu innej kultury, tworzeniu nowych więzi i przyjaźni. Integracja z innymi i edukacja nie niesie samego zagrożenia utraty tradycji, lecz oferuje szansę rozwoju, obycia i możliwości reagowania w procesach, które zachodzą czy tego chcą, czy nie. „Różnorodność językowa i kulturowa może stać się dla przedszkoli nieocenionym atutem. Zwrócenie się w kierunku tej nowej społeczności oraz zaspokojenie edukacyjnych potrzeb dzieci wywodzących się ze środowisk imigracyjnych powinna być główną troską decydentów, a zarazem istotnym wyzwaniem, któremu powinny usiłować sprostać systemy edukacyjne w całej Europie”[59]. Moje badania utwierdziły mnie w prze-

[56] E. Jezierska-Wiejak, *Cechy charakteru czy kompetencje i umiejętności – dylematy rodzica XXI wieku*, [w:] K. Ferenz, E. Kowalska (red.), *Wychowanie w rodzinie*..., t. VI, dz. cyt., s. 91.

[57] S.J.H. Biddle, N. Mutrie, *Psychology of physical activity. Determinants, well-being and interventions*, Routledgr, London – New York 2001, s. 157.

[58] T. Neckar-Ilnicka, *Perspektywy dorosłości i obraz pracy ludzkiej w swobodnych wypowiedziach dzieci w wieku przedszkolnym*, Oficyna Wyd. „Impuls”, Kraków 2007, s. 19.

[59] *Projekt OMEP, Znaczenie wychowania*..., dz. cyt.

konaniu, iż integracja społeczna i odmienność kulturowa dzieci polskich i romskich nie musi być czynnikiem, powodującym izolację od pozostałych dzieci na etapie kształcenia przedszkolnego. „Współczesny świat i aktualna rzeczywistość społeczna w szczególny sposób traktuje jednostkę i stwarza jej specyficzne warunki rozwoju”[60]. Pełnienie roli społecznej ujawnia się poprzez podejmowanie związanych z nią działań oraz ich sprawnemu realizowaniu przez jednostkę[61]. Różnice są źródłem pogłębiania wiedzy o sobie i innych, dlatego też rodzice dbający w pełni o rozwój własnych dzieci powinni nieustanie wspierać je w nauczaniu integracyjnym. Integracja społeczna oraz wsparcie dziecka romskiego przez rodzinę w jego uczestnictwie daje mu szansę poznania oraz możliwości zaistnienia tego procesu.

Wsparcie rodziców, a zwłaszcza ojca dzieci romskich, który ma decydujące zdanie w podejmowanych działaniach jest potrzebne. Romowie należą do ludzi dbających o hermetyczność własnego środowiska. Wsparcie, jakie okazuje rodzina romska dzieciom, które są posyłane do szkoły jest w takich okolicznościach szczególnie ważne. Integracja społeczna i różnorodność kulturowa wzbogaca, a pomoc rodziców oraz ich współpraca z instytucjami oświatowymi już na najniższym szczeblu edukacyjnym jest bardzo istotna. „Zainteresowanie rodziców sprawami dziecka przekłada się również na przebieg procesu ich socjalizacji. Ważne zatem wydają się także formy zainteresowania ze strony rodziców, jak: kontakt ze szkołą, udzielanie bezpośredniej pomocy dziecku w nauce, odrabianiu lekcji, wykonywaniu prac dodatkowych, wdrażanie w realizację obowiązków domowych, czy aspiracje rodziców co do dalszej nauki dziecka, czy zawodu wykonywanego w przyszłości”[62].

Wszystkie dzieci potrzebują wzmocnień pozytywnych ze strony rodziny, aby nauczyć się żyć i funkcjonować w kraju o odmiennej kulturze. Głównym tematem zajęć była wielokulturowość, otwartość na inne kultury i narodowości, włączanie dzieci i mobilizowanie je do aktywnego uczestnictwa w życiu szkoły. Wsparcie rodziny dzieci romskich oraz integracja społeczna, która się dokonała w czasie zajęć ma dynamiczny i wielowymiarowy walor, a zwiększenie wrażliwości dzieci na różnice międzykulturowe jest bardzo istotne. Wsparcie bliskich jest niezbędne, aby dzieci poznały kulturę romską oraz polską a także rówieśników ją reprezentujących, dlatego zajęcia, które prowadziłam wymagają wznowień, aby proces integracji społecznej, już od samego początku edukacyjnego dzieci, mógł zaistnieć.

---

[60] I. Rudek, *Rodzina w procesie...*, dz. cyt., s. 166–167.
[61] M. Prokosz, *Rola rodziny...*, dz. cyt., s. 169.
[62] P. Forma, *Realizacja funkcji opiekuńczo-wychowawczej w rodzinach wielodzietnych oraz czynniki ją warunkujące*, [w:] E. Jurczyk-Romanowska, L. Albański (red.), *Wychowanie w rodzinie...*, t. III, dz. cyt., s.110.

Bibliografia

Biddle S.J.H., Mutrie N., *Psychology of physical activity. Determinants, well-being and interventions, Routledgr*, London – New York 2001.

Chromiec E., *Społeczność romska w Polsce a szanse integracji społecznej*, [online], źródło: http://www.bibliotekacyfrowa.pl/Content/38627/005.pdf [dostęp: 24.07.13].

Dobrodziej D., *Słownik badawczy*, [online], źródło: http://dobrebadania.pl/slownik-badawczy.html?b=baza&szczegolowo=889 [dostęp: 4.01.2015].

Duksa P., *Zastosowanie metody socjometrycznej w pracy wychowawczej i formalnej grup kościelnych*, [online], źródło: http://www.studiawarminskie.uwm.edu.pl/assets/Artykuly/sw44-45-171-184.pdf [dostęp: 23.07.2013].

Dykcik W., *Odpowiedzialność człowieka w kontekście indywidualnym i społecznym*, Wyd. NPTP, Poznań 2010.

Ferenz K., *Wprowadzanie dzieci w kulturę*, Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1995.

Forma P., *Realizacja funkcji opiekuńczo-wychowawczej w rodzinach wielodzietnych oraz czynniki ją warunkujące*, [w:] E. Jurczyk-Romanowska, L. Albański (red.), *Wychowanie w rodzinie. Współczesna rodzina w sytuacji zmiany*, t. III, Wyd. Karkonoska Państwowa Szkoła Wyższa w Jeleniej Górze, Jelenia Góra 2011.

Górska A., (*De*)*Konstruowanie stereotypu Roma*, [w:] M. Głowacka-Grajner, E. Nowicka (red.), *Jak się dzielimy i co nas łączy? Przemiany wartości i więzi we współczesnym społeczeństwie*, Wyd. NOMOS, Kraków 2007.

Greenwood D.J., *Action research, czyli o badaniach w działaniu*, [w:] D. Jemielniak, *Badania jakościowe. Podejścia i teorie*, t. I, Wyd. Nauk. PWN, Warszawa 2012.

Hompleweicz J., *Etyka pedagogiczna*, Wyd. WSP, Rzeszów 1996.

Identyfikacja osobowa Romów i sinti w Polsce, [online], źródło: http://elementaro.org/index.php?option=com_content&view=article&id=75:identyfikacja-osobowa-romow-i-sinti-w-polsce-&catid=46:kultura-romska&Itemid=63 [dostęp: 29.07.2013].

Izdebska J., *Dziecko w rodzinie u progu XXI wieku*, Wyd. Nauk. Trans Humana, Białystok 2000.

Jankowski A., *Zbieranie i wykorzystywanie informacji o uczniu i klasie*, [w:] K. Kruszewski (red.), *Sztuka nauczania. Czynności nauczyciela*, Wyd. PWN, Warszawa 2002.

Jezierska-Wiejak E., *Cechy charakteru czy kompetencje i umiejętności – dylematy rodzica XXI wieku*, [w:] K. Ferenz, E. Kowalska (red.), *Wychowanie w rodzinie. Odmienne sytuacje i nowe zadania*, t. VI, Wyd. Karkonoska Państwowa Szkoła Wyższa w Jeleniej Górze, Jelenia Góra 2012.

Kawczyńska-Butrym Z., *Niepełnosprawność – specyfika pomocy społecznej*, Wyd. Naukowe Śląsk, Katowice 1998.

Konwencja o Prawach Dziecka przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Narodów z 20.11.1989 r.

Leo S., *Nagle wszystko rozumiem! Jak pomóc dziecku, aby się mogło lepiej uczyć. Poradnik dla rodziców*, Wyd. Jedność, Kielce 2002.

Łobocki M., *ABC wychowania*, WSiP, Warszawa 1999.

Łobocki M., *Metody i techniki badań pedagogicznych*, Oficyna Wyd. „Impuls", Kraków 2006.

Michałowski S.Cz., *Życie w rodzinie a budowanie świata wartości*, [w:] B. Dymara (red.), *Dziecko w świecie wartość, Aksjologiczne barwy dziecięcego świata*, Oficyna Wyd. „Impuls", Kraków 2003.

Ministerstwo Administracji i Cyfryzacji, Mniejszości Narodowe i Etniczne, Charakterystyka mniejszości narodowych i etnicznych w Polsce, [online], źródło: http://mniejszosci.narodowe.mac.gov.pl/mne/mniejszosci/charakterystyka-mniejs/6480,dok.html#romowie/ [dostęp: 25.07.2013].

Ministerstwo Administracji i Cyfryzacji, Mniejszości Narodowe i Etniczne, Program na rzecz społeczności romskiej w Polsce na lata 2004–2013, [online], źródło: http://mniejszosci.narodowe.mac.gov.pl/mne/romowie/program-na-rzecz-spole/program-na-rzecz-spole [dostęp: 06.01.2015].

Ministerstwo administracji i cyfryzacji, Program integracji społeczności romskiej w Polsce na lata 2014–2020, [online], źródło: https://mac.gov.pl/aktualnosci/program-integracji-spolecznosci-romskiej-w-polsce-na-lata-2014-2020 [dostęp: 06.01.2015].

Neckar-Ilnicka T., *Perspektywy dorosłości i obraz pracy ludzkiej w swobodnych wypowiedziach dzieci w wieku przedszkolnym*, Oficyna Wyd. „Impuls", Kraków 2007.

Nowa encyklopedia powszechna PWN, t. 4, Wyd. Nauk PWN, Warszawa 1996.

Nowicka E., *Dyfuzja kulturowa*, [w:] *Encyklopedia socjologii*, Oficyna Naukowa, Warszawa 1998.

Pielkowa J., *Dom i rodzina. Moje dziecko jest niegrzeczne*, Instytut Wyd. CRZZ, Warszawa 1980.

Pilch T. Bauman T., *Zasady badań pedagogicznych. Strategie ilościowe i jakościowe*, Wyd. Akademickie Żak, Warszawa 2001.

Projekt „Jedni z wielu", [online], źródło: http://jednizwielu.pl/romowie-w-polsce/kultura-romska [dostęp: 28.07.2013].

Projekt „Jedni z wielu", [online], źródło: http://jednizwielu.pl/romowie-w-polsce/kultura-romska [dostęp: 27.07.2013].

Projekt „Jedni z wielu", Rządowy Program na Rzecz Społeczności Romskiej w Polsce, [online], źródło: http://jednizwielu.pl/?article=rzadowy-program-na-rzecz-spolecznosci-romskiej-w-polsce [dostęp: 2.01.2015].

Projekt OMEP, Znaczenie wychowania przedszkolnego dla edukacji wielokulturowej, [online], źródło: http://www.project.omep.org.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=5%3Aznaczenie-wychowania-przedszkolnego-dla-edukacji-wielokulturowej&catid=1%3Aedukacja-miedzykulturowa&Itemid=2&lang=pl [dostęp: 30.07.2013].

Projekt, „Uczę się, poznaję – zmieniam! Syklakiraw pes, prynćkiraw – paruwaw!", [online], źródło: http://www.romowie.edu.pl/o-projekcie [dostęp: 27.07.2013].

Prokosz M., *Rola rodziny w samorozwoju młodzieży*, [w:] E. Jurczyk-Romanowska, L. Albański (red.), *Wychowanie w rodzinie. Współczesna rodzina w sytuacji zmiany*, t. III, Wyd. Karkonoska Państwowa Szkoła Wyższa w Jeleniej Górze, Jelenia Góra 2011.

Rudek I., *Rodzina w procesie konstruowania obrazu osób niepełnosprawnych. Rola płci w niepełnosprawności*, [w:] K. Ferenz, K. Kowalska (red.), *Wychowanie w rodzinie. Odmienne sytuacje i nowe zadania*, t. VI, Wyd. Karkonoska Państwowa Szkoła Wyższa w Jeleniej Górze, Jelenia Góra 2012.

Sinti, [online]; http://pl.wikipedia.org/wiki/Sinti [dostęp: 6.01.2015].

Spock B., Rothenberg B.M., *Pielęgnowanie i wychowywanie*, Wyd. PZWL, Warszawa 1994.
TELESCOPE, „Romowie, moi sąsiedzi”, [online], źródło: http://www.telescope.org.pl/case-studies/romowie [dostęp: 30.07.13].
Wielka encyklopedia powszechna, PWN, Warszawa 1985.
Żywczok A., *Wychowanie do radości życia*, Wyd. Akademickie Żak, Warszawa 2004.